

iç ve dış işlerinin yoğunluğundan devletin iç işlerini yürütmesi için Rüşdü Paşa'yı Hazîne-i Hâssa nâzırlığı görevine ilâveten 27 Şubat 1869'da Dahiliye Nezâreti'nin başına getirdi. Ancak Rüşdü Paşa'nın Hazîne-i Hâssa nâzırı sıfatıyla sarayla doğrudan doğruya yazışmalarda bulunması ve Dahiliye Nezâreti'ne ait konularda sadrazama muhalif bir tutum sergilemesi gibi kendi başına buyruk bir politika izlemesi yüzünden Âli Paşa ile araları açıldı. Bundan dolayı Dahiliye nâzırlığından alınarak Hazîne-i Hâssa Nezâreti uhdesinde kalmak üzere 15 Aralık 1870 tarihinde ikinci defa Maliye nâzırlığına getirildi (İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, 440). Bu görevde iken Şehzade İzzeddin Efendi'nin Dolmabahçe Sarayı'ndaki sünnet düğününe nezaret etti. Fakat bu sırada fâhiş fiyatla satın aldığı çuhaları Maliye mahzeninde çürütmesi, saraya hediyeye ettiği atların ve konağına döşettiği halıların parasını hazîne-i hâssa masrafları arasında göstermesi gibi sebeplerle 23 Eylül 1871'de Maliye nâzırlığından azledildi. Kısa bir müddet için önce Nâfia, ardından Adliye nâzırlığıyla görevlendirildi. Ancak azledilip 30 Ekim'de Amasya'da ikamete mecbur edildi (a.g.e., I, 441). Nişanları alındı ve gece vakti Yeniköy'deki yalılarından özel bir vapura bindirilerek sürgün yerine gönderildi. Rüşdü Paşa ile beraber Serasker Hüseyin Avni ve İşkodra eski valisi Divitçi İsmâil paşalar da sürgüne gönderilmişti. 26 Temmuz 1872'de affedilip İstanbul'a dönüşüne izin verildi. 5 Ağustos 1872'de kendisine Orman ve Maâdin nâzırlığı verildi, murassa' Osmânî ve Mecîdî nişanları iade edildi. Daha önce ilga edilerek şeyhülislâmlıkla birleştirilen Evkaf Nezâreti tekrar kurulunca Orman ve Maâdin nâzırlığından bu yeni nezârete nakledildi. Ardından Mütercim Rüşdü Paşa'nın başkanlığında kurulan kabinede yeniden Maliye nâzırı oldu (16 Şubat 1873).

16 Nisan 1873 tarihinde sadâret makamından azledilen Sakızlı Ahmed Esad Paşa'nın yerine sadrazamlığa getirildi. Kendisine ve kabinesinde serasker sıfatıyla yer alan Hüseyin Avni Paşa'ya Paşalimanı'ndaki yalısını tamamlaması için Sultan Abdülaziz tarafından büyük miktarda para verildi (Cevdet, *Tezâkir*, IV, 123; *Ma'rûzât*, s. 214; Lutfî, XIV, 45, 47). Ramazan bayramı gecesi (21 Aralık 1873) Şehzadebaşı Selim Paşa Yokuşu'ndaki konağının harem kısmı yanınca vâlide sultan tarafından ev eşyası temin edildi. Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz'in tahttan indirilmesi konusunu Rüşdü Paşa'ya açtığı anda sadrazam bu fikre yanaşmadı (Karal, VII, 105). Bunun üze-

rine Hüseyin Avni Paşa kendisiyle iş birliği yapmayan, sırrını ifşa ettiği Rüşdü Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak için harekete geçti. Sadrazamı Abdülaziz'in huzurunda Şehzade Murad Efendi ile habereleştiği gerekçesiyle suçladı. Böylece onun 13 Şubat 1874'te sadâretten azline yol açtı. Mâbeyin Müşiri Ferid Paşa gönderilerek sadâret mührü kendisinden alındı. Yerine seraskerlik uhdesinde kalmak üzere Hüseyin Avni Paşa getirildi. Hüseyin Avni Paşa, Rüşdü Paşa'yı Halep valiliğine tayin ederek (25 Mayıs 1874) İstanbul'dan uzaklaştırdı. Rüşdü Paşa'nın görevini Halep'e varışından hemen sonra Cidde valiliğiyle değiştirdi. Rüşdü Paşa yeni görevine giderken Taif'te vefat etti. Kilercisi Hüseyin Avni Paşa'nın adamı olduğundan onun vasiyetiyle zehirletildiği söylenir (Cevdet, *Ma'rûzât*, s. 219). İbnülemin'e göre paşa Hicaz'a vardıkdan bir müddet sonra kara hummaya yakalanmış, Mekke Emiri Şerif Abdullah Paşa'nın Taif'te Şubrâ adlı bahçesinde vefat etmiştir (13 Eylül 1874). Naaş sahâbeden Abdullah b. Abbas'ın kabri civarına defnedildi (Son Sadrazamlar, I, 463). Şîrvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa'nın Mâverdü'nin *Düstûrî'l-vüzerâ'* (*Kavâninü'l-vizâre ve siyâsetü'l-mülk*) adlı eserini Arapça'dan Türkçe'ye çevirdiği bilinmektedir (İÜ Ktp., TY, nr. 2690, 6929, 9610).

BİBLİYOGRAFYA :

Fatîh, *Tezkire*, s. 137; Cevdet, *Tezâkir*, II, 44-45, 155-156; III, 197, 207; IV, 79-80, 94, 95, 119, 122-125, 130, 159; a.mlf., *Ma'rûzât*, s. 45-48, 175, 200, 202, 207, 213-220, 239-240; *Mir'ât-ı Hakikat* (Miroğlu), s. 47-49, 69, 102, 104; Lutfî, *Târih*, X, 132; XI, 88-89, 104; XII, 38, 96, 101, 106; XIII, 15, 31; XIV, 27, 28, 31, 39, 45, 46, 47, 62, 63, 64; *Sicill-i Osmânî*, II, 385; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, I, 436-482; a.mlf., "Hâtura-i Âtîf", *TTEM*, VII/84 (1341), s. 43, 47; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1977-83, VII, 70, 72, 105, 172; VIII, 284; *Der Orientalist Johann Gottfried Wetzstein als preussischer Konsul in Damaskus: 1849-1861* (ed. I. Huhn), Berlin 1989, s. 88, 174-244.

MEHMET ALİ BEYHAN

ŞİRVANLI FÂTİH EFENDİ

(ö. 1834)

Osmanlı devlet adamı,
şair ve edip.

Aslen Şirvanlı (Dağıstan) olup hayatı hakkındaki bilgiler daha çok kendi eserlerine dayanır. Babasının adının Yûsuf, dedesinin adının Gıyâseddin olduğunu belirtir. Gürcistan'ın 1797'de Ruslar tarafından işgaline düşürdüğü tarihte işgal esnasında ülkesini savunmak üzere Ruslar'a karşı sava-

şan direnişçiler arasında yer aldığını, Gürcistan'ın teslim oluşuyla iki yıl Ruslar'ın elinde esaret hayatı yaşadığını ifade eder. İşgal sırasında müellifin yirmili yaşlarda olduğu kabul edilirse 1778-1779'da doğduğu söylenebilir. Bu tarih onun İstanbul'a gelip ilim tahsiline başlamasına da uygun düşer. İstanbul'daki tahsilinden sonra Dîvân-ı Hümâyûn'da memuriyete başladı. Tahsil süresi ve hocaları hakkında bilgi yoksa da onun iyi bir öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. Memuriyet hayatına dair bilgiler de kısıtlıdır. Dîvân-ı Hümâyûn'daki görevinin ardından kendisine hâcegânlık rütbesiyle Avlonya mukâtaacılığı verildi. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Şark ordusu mülkiye memurlarının ileri gelenlerinden olan Fâtih Efendi bu savaşta müşavir sıfatıyla görevlendirildi ve Erzurum'da ordu karargâhında bulundu. Doğu cephesinde Fâtih Efendi'nin kumanda kademesinde düşüncelerine önem verilen bir kişi olduğu belirtilmektedir. Nitekim gerek Erzurum'da halk ile askerî yetkililer arasında gerek Osmanlı ordusu ile Ruslar arasındaki iletişimin sağlanmasında rol oynadı. Mısır'da vefat eden Fâtih Efendi'nin Mısır'a ne zaman gittiği bilinmemekteyse de 1828-1829 savaşında bulunduğu göre Mısır seyahatinin 1830'dan sonra gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Eserleri. 1. *Takrîr*. Fâtih Efendi'nin 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına dair gözlemlerine dayanan bir kaynak olup çok önemli bilgiler içermektedir. Müellifin burada verdiği mâlûmatın, savaş hakkındaki literatürde mevcut bilgileri zenginleştirmesi yanında eserde müellifin hayatına dair birçok ipucu vardır. Eser, Mehmed Ârif tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.). Mehmed Ârif'in ifadesine göre *Takrîr*, Topkapı Sarayı'ndan Bâbiâli Kütüphanesi'ne (İstanbul'da vilâyet bahçesindeki kütüphaneye binası, bugün Osmanlı Arşivi'nin hizmet binalarından biri) tasnif maksadıyla nakledilen belgeler arasında bulunmuştur. Altı sayfalık bir defter şeklinde dört bölüm halinde düzenlenen risâlenin birinci bölümünde Serasker Sâlih Paşa'nın Ruslar üzerine hareketinden Erzurum'un Ruslar tarafından işgaline kadar meydana gelen olaylardan bahsedilir. İkinci bölümde Edirne Antlaşması'ndan Erzurum'un tahliyesine kadar olan süre anlatılır. Üçüncü bölüm Fâtih Efendi'nin memuriyetiyle, dördüncü bölüm İran'ın bu savaş esnasında güttüğü siyasetle ilgilidir. 2. *Gülzâr-ı Fütûhât*. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hakkındadır. *Üss-i Zafer*'in dışında konuya dair kaleme alınan özel tarih niteliğindeki eser-

lerden biridir. *Âyine-i Zürefâ*'da, Babin-ger'in *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*'nde bu kitaptan söz edilmez. Bursalı Mehmed Tâhir esere dipnotta yer vermekte (*Osmanlı Müellifleri*, III, 25) ve Şirvanlı Fâtih Efendi'nin Yeniçeri Ocağı'nın ilgasına dair kaleme aldığı *Gülzâr-ı Fütûhât*'ı gördüğünü belirtmektedir. *Gülzâr-ı Fütûhât* Yeniçeri Ocağı'nın ilgası yanında Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kurulması, yeniçerilerin çirkin davranışları, Bektaşî tekkelerinin kapatılması, Bektaşî önderlerinin İstanbul'dan uzaklaştırılması, II. Mahmud'un bazı faaliyetleri ve özelliklerini ihtiva etmekte, eserin asıl konusuyla ilgisi olmayan bazı anekdotlar "lâhika" veya "hikâye" başlığıyla kaydedilmektedir. Bunların dışında eserde Gürcistan, Dağıstan-Şirvan, İran ve Rusya gibi ülkeler ve bu ülkelerde yaşayan kavimler hakkında bilgiler yer almaktadır. Çeşitli yazma nüshaları bulunan *Gülzâr-ı Fütûhât* (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 484; İÜ Ktp., TY, nr. 522, 3645) Mehmet Ali Beyhan tarafından dizin ve müellif nüshasının metniyle birlikte yayımlanmıştır (İstanbul 2001). Belîğ bir ifade tarzı ve şairane bir üslûbu olan Fâtih Efendi'nin *Gülzâr-ı Fütûhât*'ta epeyce şiiri vardır. Metinde Türkçe ve Farsça şiirler, Arapça vecizeler yer alır. Şiirleri kuvvetli bir şair olduğu izlenimi verir.

BİBLİYORAFYA :

Hâcegân Defteri, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, nr. K. 184, s. 32; Faîh, *Tezkire*, s. 319; *Sicill-i Osmânî*, IV, 4; *Osmanlı Müellifleri*, III, 25; Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1973, I, 343; Mehmet Ali Beyhan, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler, Vak'a-i Hayriyye", *Osmanlı*, Ankara 1999, VII, 258-272; a.m.f., "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışına Dâir Bir Risâle: Gülzâr-ı Fütûhât", *Ata Dergisi*, sy. 7, Konya 1997, s. 237-250; Mehmed Ârif, "Rusya ile 1244 ve 1245 Senelerinde Vuku Bulan Harbe Dâir Bir Vesîka", *TOEM*, III/14 (1330), s. 882-904.

MEHMET ALİ BEYHAN

ŞİRVANŞAHLAR

(آل شروانشاه)

Doğu Kafkaslar'da
ve kısmen bugünkü Azerbaycan'da
799-1607 yılları arasında
hüküm süren
bir müslüman hânedan.

İlk Şirvanşahlar'ın, Sâsânî İmparatorluğu'nun kuzeydoğudaki topraklarında Sâsânî Devleti'nin kurucusu I. Erdeşîr (226-242) veya Enûşirvân I. Hüsrev (531-579) zamanında tarih sahnesine çıktıkları riva-

yet edilir. Bunların, Sâsânî Devleti'nin kuzey sınırlarının güvenliğini sağlamakla görevlendirilerek şah unvanıyla (Arapça kaynaklarda şirvanşah, şervanşah) hükümdar tayin edildikleri ve Sâsânî hükümdarlarının vasalı sıfatıyla hüküm sürdükleri belirtilmektedir. İlk Şirvanşahlar, V-VI. (XI-XII.) yüzyıllarda kuzeyden Mâverâ-yi Kafkas'a ve Şirvan'a akınlar yapan Türk göçebe aşiretlerine karşı dağ geçitlerini koruyorlardı. Araplar, Şirvan'ı ve Derbend'i fethettikleri sırada söz konusu bölgede Şehriyâr, bazı kaynaklara göre ise Şehrverâz unvanlı bir hükümdar bulunmaktaydı. Şirvan'ın ele geçirilmesinin ardından burada hüküm süren Arap asıllı müslüman Şirvanşahlar'ın ilki Yezîd b. Mezyed b. Zâide eş-Şeybânî olup Hârûnürreşîd tarafından 171'de (787) İrmîniye valiliğine getirilmiş ve bir yıl sonra görevden alınmıştı. Hârûnürreşîd, İbn Tarîf eş-Şeybânî'nin el-Cezîre'deki isyanını bastıran Yezîd b. Mezyed'i ödüllendirip Azerbaycan, Şirvan ve Bâbülevbâb bölgesine vali tayin etti (183/799). Böylece müslüman Mezyedî Şirvanşahlar hânedanının temelleri atılmış oldu. Belâzûrî, İrmîniye Valisi Saîd b. Selm el-Bâhilî zamanında Şemmâh b. Şücâ'in Şirvan emîri olduğunu ve Şemâhî şehrinin adını ondan aldığını kaydeder (*Fütûh*, s. 301).

Yezîd b. Mezyed'in 185'te (801) ölümünün ardından yerine oğulları Hâlid ve Muhammed eyaletin idaresini üstlendi. Ancak Hârûnürreşîd daha sonra bölgeye Huzeyme b. Hâzîm'i vali tayin etti. Me'mûn 205 (820-21) yılında Hâlid b. Yezîd'i İrmîniye valiliğine getirdi. Mu'tasım-Billâh, Hâlid'i azledip Haydar b. Kâvûs el-Afşîn'i vali yaptı. Vâsiq-Billâh 227'de (842) tekrar Hâlid'i vali tayin edip Tiflis Valisi İshak b. İsmâil'in isyanını bastırmakla görevlendirdi. Onun ölümü üzerine yerine getirilen oğlu Muhammed, İshak karşısında mağlûp olunca azledilip başka valiler görevlendirildi. 242'de (856) Boğa el-Kebîr'in yardımıyla Azerbaycan, İrmîniye ve Arran toprakları yine Muhammed'e verildi. Daha sonra Şirvan eyaletine vali tayin edilen kardeşi Heysem b. Hâlid, 247'de (861) Abbâsî Halifesi Müttekkil-Alellah'ın katliyle başlayan karışıklıklar sırasında Şirvanşah unvanıyla bağımsızlığını ilân etti. Heysem'in ölümünün ardından yerine sırasıyla oğlu Muhammed ve torunu Heysem geçti. Heysem'in oğlu Ali, Bâbülevbâb hâkimiyle beraber gayri müslimlerle savaşırken esir düştü. Ardından fidesiz serbest bırakıldıysa da amcazadesi Ebû Tâhir Yezîd isyan edip Ali'yi tahtından uzaklaştırdı (305/917-18). Ebû Tâhir, Şemâhî yakınlarında kurduğu Yezî-

diye şehrini başşehir edindi. Ebû Tâhir'den sonra oğlu Muhammed tahta geçti (337/948-49). Onu sırasıyla oğlu Ahmed ve torunu Muhammed, diğer torunu Yezîd ve oğlu Menûçîhr b. Yezîd takip etti. Kardeşî Ali bir hileyle Menûçîhr'i katlettirip tahta çıktı. Ali'nin 435'te (1043-44) ölümü üzerine yerine kardeşi Kubad geçti. Günümüze intikal etmeyen bazı kaynaklardan faydalanan Münecimbaşı, Şirvanşahlar hânedanının bu kolunun diğer hükümdarlarını şöyle sıralar: Buhtunnasr Ali, Sâlâr (Sellâr) b. Yezîd, 1068'de Gürcistan seferi sırasında Sultan Alparslan'a itaat arzeden Ferîburz ve Ferîdun. Ferîdun hakkında bilgi bulamadığını söyleyen Münecimbaşı, son Şirvanşahlar'dan bahsederken bunların soylarını Sâsânî Hükümdarı Enûşirvân'a dayandırdıklarını kaydeder ve onları iki grupta inceler. Tabaka-i ulûâ adını verdiği birinci grubun en meşhur simasının el-Melikü'l-Muazzam Hâkân-ı Büzürg (Hâkân-ı Ekber) unvanıyla tanınan III. Menûçîhr (1120-1160) olduğunu ve ünlü şair Hâkânî-Şirvânî'nin ona nisbetle böyle anıldığını belirtir. Eski Bakü Kalesi'nin duvarları III. Menûçîhr tarafından yaptırılmıştır. Şirvanşah III. Menûçîhr, Irak Selçukluları'na bağlıydı. Gürcü Kralı IV. David, Şirvanşahlar ile evlilik yoluyla akrabalık kurarak onları Selçuklular'la mücadelede kendi yanına çekmişti. IV. David'in Kıpçak Prensi Şaragan oğlu Atrak'ın kızı Guranduht'la evlenmesi ve ardından 40.000 Kıpçak'ın aileleriyle beraber Gürcistan'a göç ettirilip yerleştirilmesi Selçuklular ve diğer komşu devletlerle mücadelede kendisine önemli güç kazandırmıştı. 588 (1192) depreminde Şemâhî büyük tahribata mâruz kaldı. XV. yüzyılın başında Bakü, Şirvanşahlar hânedanının yeni başşehri oldu. Münecimbaşı diğer Şirvanşahlar'ı şöyle sıralar: Ferruhzâd, Geştasb, Ferâmurz, Ferruhzâd, Keykubad, Kâvûs, Hûşenk. İkinci tabakanın (Derbendî Şirvanşahları) ilk hükümdarı olan Şeyh İbrâhim (1378-1418) Timur'a tâbi olup Karakoyunlular'a karşı Gürcü Kralı Köstendil ve Şeki hâkimi Seyyid Ahmed ile ittifak yaptı. Ancak Kür nehri boylarında yapılan savaşta müttefikler Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yûsuf karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (815/1412). Vefatında yerine Sultan Halil (Halîlullah, 1418-1463) ve Ferruh Yesâr (Siyer) (1463-1500) geçti. Tarihçilerin Mezyedî Şirvanşahları dedikleri bu hânedan Arap kökenlidir. Ancak zamanla yerli ailelerle evlenerek onlarla karıştı, Arap kökeninden koştı ve Sâsânî hükümdarlarının soyundan geldiklerini iddia ederek İran adlarını benimsedi.